

ELJUTNI ZÁGONBA*

1

„Eljutni Zágónba, különösen ünnepnapon, mikor nem jár a társaskocsi, bajos vállalkozás: a sepsiszentgyörgyi rendőrkapitánytól kapok engedélyt, hogy kocsit bérelhessek, s az engedélyhez végül, ügyel-bajjal, kocsi is kerül” – így kezdi a Mikes Kelemen szülőfalujáról szóló cikkét Márai Sándor 1942. szeptember 20-án a *Pesti Hírlapban*, ahol ekkortájt hétről hétre tudósított a visszacsatolt országrészen tett körútjáról.¹ A bevezetés akár egy rodostói levél is lehetne: tollpróba vagy stílusgyakorlat, mintha az írója készülne valamire. Végigmegy a falu főutcáján, s megáll cigarettázni a híres tölgyek alatt, amelyeket még Mikes apja ültetett a hagyomány szerint. Humphrey Bogart tudott így rágyújtani, ő tudta ilyen hanyagul lógatni a cigarettát a szájából, kissé félrehajtott fejjel, elegáns felöltőben. Egy kor közös díszletei és mozdulatai; de Casablanca, Rodostó vagy Zágón örök, legalábbis ma annak látszanak. Márai „a halott írótlárs vendégeként” Mikes titkát fejtegeti. Egy emberét, aki „ajándékba adta mindnyájunknak, a magyar irodalomnak, a könnyű, édes, készséges kifejezést, a magyar irodalmi nyelvet”; miközben neki magának „nem maradt semmije a világból, mely valamikor otthona volt, csak ennek a falunak a neve”. A tudósítót sodorja a pátoz: „Már csak Zágont szeretné látni, még egyszer! Ha kimondjuk ezt a szót: haza – megszólal lelkünkben Mikes hangja, s Zágónra gondolunk, a történelmi keleti országhatár e parányi falujára. [...] Ez a falu már jelkép, végzetes értelme van. Ez a falu, mely fölött egy halvány csillag ragyog. Mit mutat ez a csillag?”

Márai kétszer is nekirugaszkodik a válasznak. „A csillag ragyog valahol, Zágón felett; s egy nép tudja ezt, és mindig megtalálja e csillag halovány fénye mellett az utat sorsa titkosabb értelmé felé.” Hát persze – de hova is vezet ez az út? Zágónba, a valós földi faluba? A Hitler kegyéből visszafoglalt ezeréves határra? A „magyarság egységének öntudatába”? A bujdosójelölt tapogatózik a közhelyek között – azután rátalál, ha nem is a végleges válaszra, de a saját hangján a saját gondolatára s vele együtt a Mikesére is: „...a sorsa, ez a magányos írói sors, melynek a honvágy volt egyetlen Műzsája, mennyire ismerős! A magyar író mindig egyfajta számkivetésben él: néha itthon, néha Rodostóban”. Katonai gép húz el a csillagok alatt; a riportert beleszív a cigarettába, és a füstkarika alól néz utána. *The beginning of a beautiful friendship...*?

A *Virradat* című fasiszta kurzuslap névtelen tollnoka mindenesetre tudhatott valamit a magyar sors titkosabb értelmének hollétéről, mert rögtön a cikk megjelenésének másnapján lecsapott Máraira hipokrita irodalmárhumanizmusa miatt: „Az irodalom sohasem öncél! Sőt, éppen ellenkezőleg: mindig a leghathatósabb fegyver egy faj, egy nemzet és nem utolsósorban egy világnézet mellett. Ezt Márai Sándornak is tudnia kell, aki írói pályájának legelején, 1919-ben önmaga is fegyvernek tekintette az irodalmat. Mégpedig egy világnézet szolgáltatásban álló fegyvernek.”² Az a gyanúm, Mikes is találva érezte volna magát, ha ezt olvassa. Állongott volna az egyik lábáról a másikra. Mit is lehetett mondani erre?

* Előadásként elhangzott a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK új olasz kiadásának (Kelemen Mikes: LETTERE DALLA TURCHIA. A cura di Cinzia Franchi. Roma, 2006) bemutatóján, 2006. november 23-án a Római Magyar Akadémián. Köszönettel tartozom Csorba Lászlónak és Pálmai Nórának a felkérésért.

És ma mit lehet? Meríthet-e valaki érveket Mikestől, a Mikest faggató Máraitól, ha nem akar rögtön pisztoly gyanánt mondatokat lóbálni, elköteleződni ott, ahol nincs kedve vagy nincs hova? Átjárható-e az időbeli távolság a régi irodalomig, oda és főként: vissza? Márai kellemetlen kérdést tett fel a Mikes-értelmezés bejáratott tradíciójának. Az újabbnak azzal, hogy régies romantikával megint az irodalmi felülíró erkölcsi értéként tételezte az önszámkivetés, a távolmaradás politikai gesztusát, de legalábbis a politikai szituációból eredeztette a poétikai értéket (a honvágy mint Múza). A régebbinek pedig, amely tudni vélte a hazajöhetés politikai feltételeit (szabad ország, rendesen eltemetett mártírok), a talányos „mindig”-gel. Ez ugyanis fájó pontra tapintott. A Képviselőház 1906. október 23-án egyhangú szavazással eltörölte a Rákóczi és bujdosótársait hazaárulás és „az igaz szabadság felforgatása” miatt elmarasztaló 1715-i törvényt, majd egy hétre rá a kassai dómban eltemették a szabadságharc hazatért hőseit. A honatyák elégedettségére mégis árny vetődött, a temetési szónok magyarázkodásra kényszerült: „Mikest azért nem hoztuk haza, mert nem hozhattuk haza. Az örmény temetőt, amelyben az ő hamvai is nyugodtak, mikor megtelt, felásták. Új sírhelyeket készítettek, és az összes csontokat egy nagy ossariumban helyezték el. Közel háromezer örmény csontjait tartalmazó közös sírból ki tudná ma kétségtelenül megállapítani, melyik Mikes teteme?”³

Thaly Kálmánék még tekinthették sajnálatos véletlennek a dolgot. Nekem száz év távlatából úgy tűnik, hogy nem volt egészen az. Az október 23. esetleg igen, de Mikes távolmaradása a saját dísztemetéséről már semmiképpen sem. És ha meg akarom válaszolni valahogy azt a kérdést, ami Márai '42-es cikkéből ma is élő, s talán soha nem volt ennyire aktuális, mint éppen most (ha nem ide, akkor hova is vágyik az emberben a honvágy?), abban sokat segíthet egy máig nyílt irodalomtörténeti kérdés újragondolása. Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?

2

A régi magyar irodalomnak is vannak bestsellerei.⁴ Attól kezdve, hogy a LEVELESKÖNYV Kultsár István gondozásában, Festetics György titokban tartott anyagi támogatásával megjelenhetett, Mikes utóélete igazi sikertörténet volt. Az 1796-os pozsonyi országgyűlésen Kultsár valóságos mozgalmat indított a levelek körül, emlékünnepeket, felolvasást szervezett; a felvilágosodás és a reformkor költői, Vitkovics, Kölcsey, Vörösmarty már a Mikes által örökített Rákóczi-képet építették be műveikbe. A Mikes és Rákóczi alakjaiban megtestesült függetlenségi hagyomány irodalmi és politikai kultusza összefonódott a következő évtizedekben.⁵ A szokásos vershelyzet az aposztrophé: Mikes beszél a fejedelem sírja fölött. Vörösmartyánál (MIKES BÚJA, 1826) így:

„Ím, élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás,
És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik,
Elmondom neki: »Itt nyugszik fejedelme hazádnak,
Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.«”

Két évtized múltán Lévy Józsefnél (MIKES, 1848) pedig így:

„Ah! Mért nem szállhatok hozzád, szülőföldem,
Mikor minden bokrod régi ismerősem!
Mért vagy szolgaságban, gyászos rabigában,

Oly hosszú időig?!
Ha feléd indulok, lelkem visszatartja
Az édes szabadság bűvös-bájos karja.
Vissza mind a sírig.”

Az önkényuralom idején politikai emblémává vált a nem alkuvó ura mellett kitartó Mikes alakja (Kultsár után Toldy teszi közzé másodszor a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK-et 1861-ben!). A kiegyezés kora azonban csak a szavakat őrizte meg, a Lévy-vers szellemét nem. Daliás idők voltak; párjukat ritkító pohárköszöntőkben lehetett felröptetni a makacsul soha haza nem tért Rákóczi-hívet és a Ferenc József országában borsodi alispánságig emelkedő ősz poétát egybecsirizelő képzavarokat. Beöthy Zsolt, a két lábon járó hivatalos irodalomtörténet-írás például így vágta ki a rezet az agg Lévy miskolci jubileumi ünnepségén, 1911-ben: „A magyar költészet fejedelmeinek udvarából, a korszokok közül, kik költészetünkben az egységes és teljes magyar szellem győzelmét kívívták, dicső társaid közül egyedül maradtál [...] Íme reád szállott az ősz Mikesnek básbugi tiszte...”⁶ Érdemes még a kort és stílt ízeletetni; a TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK 1906-os díszes EMLÉKKIADÁS-ához írt tanulmányban Beöthy hasonló remekléssel kápráztat el: „Mikes Leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: haszonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melancholiájával megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva mindenek előtt és mindenkinek [...] benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájjas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival: egy léleknek a képe...”⁷

Ne gondoljuk, hogy a dolog egy mosollyal elintézhető volna. Kosztolányi Mikes-esszéje éppúgy ennek a sarkantyús-díszkardos írásnak az adója („Mikes azonban ezekben a levelekben egyebet is ránk hagyott [...] egy lélek arcképét”),⁸ mint ahogy Babits Lévy-búcsúztatója is ezt a motívumot variálja: „...hálaival tartozik neki minden magyar ember, mert érzelmi nevelésünkben vett részt olyan versekkel, mint a Mikes [...] mert igéi gyermekkorunk igéivé s lelkiünk részeivé váltak. [...] A Mester azt adott nekünk, ami a legnagyobb ajándék: egy lélekdarabot”.⁹ Ugyanez a lélekdarab ott volt természetesen Adyban is, aki éppen a miskolci díszünnepség kapcsán emlékezett vissza „legényedő diákkorá”-ra: „Akkor este [...] elolvastam a Lévy Mikes-versét, és sírtam, bomlottan sírtam. És ez nem neuraszténia, ha valaki közbevetné, de egyszerű magyarázata, hogy az emberből még hit nélkül is visszazsong az, amit gyermekkorában szentül beletanítottak.”¹⁰ Ha jól meggondoljuk, Márai zágoni útlevele is – a címe: CSILLAG (!) – a Lévy-vers egy motívumát („Zágon felé mutat egy halovány csillag”) szökteti ki a romantikus sémából, és próbál új helyet, jelentést keresni neki.

A Nyugat-kor írói számára tehát Mikeshez a romantika kultuszán keresztül vezet az út, s bár tudatuk mélyrétegében ott marad a fiatal Lévy pátoszos látomása, mégis az ő kezükön fordul a Mikes-hagyomány új irányba. A szabadságharcos ellenálló helyett a nyelvművész Mikes, mint az írás gyönyörűségét önmagáért is élvező új írói szerepfelfogás megteremtője (Szerb Antal szavaival: az „íz-ig-vér-ig könyvem”) ¹¹ kerül a Nyugat címlapjára.¹²

Az 1960-as években, száz évvel Toldy kiadása után, a Mikes-recepció új aranykora nyílik, megindul Hopp Lajos gondozásában a kritikai kiadás, lassan láthatóvá válik a terjedelmében is hatalmas fordítói életmű, de a Nyugat által örökített értelmezői mátrix, a csak ember, csak író (esetleg: realista, kora felvilágosult, világias szellemű író) sablonja szinte érintetlen marad. Barta János magisztrális tanulmánya 1966-ban a filológusok felfedezését (paradox módon a fiktív levelek ötletét egy valós misszilisgyűjte-

mény, Bussy Rabutin gróf és unokahúga, Madame Sévigné évődő, bizalmas levelezése adta) a filológusok intenciói ellenére is¹³ arra használja, hogy valószínűsítse: a LEVELESKÖNYV, legalábbis nagyobb részben, tudatos, regényszerű alkotás, két cselekményszál, a gáláns-udvarló és a bujdosók életét elbeszélő, összeszövésével.¹⁴ Cs. Szabó László 1967-es esszéje pedig végképp lezárja az értelmezői hagyomány Nyugat előtti és 1867 utáni fejezetét: „...felejtjük el a tengerparti búsulót, amivé érzelmes, fogatlan kuruckodással átfestették a Kiegyezés után. Bízunk magunkat a tudósítóra, aki örmény lakodalmat lát, tud görögök és zsidók házi szokásairól, s végre közelből: otthon ismeri meg a törököt”.¹⁵ Cs. Szabó az, aki talán a legnagyobb meggyőződéssel érvel Mikes európai irodalmi rangja mellett („több fejjel kimagaslik az egykorú magyar provincializmusból [...] ő a nyugatnak is átadható kevés régi klasszikusaink egyike”),¹⁶ ám a kultúrhéroszi képzeteket rögtön el is osztja egy csípős párhuzammal: „Vannak nála nagyobb írók, de van-e vonzóbb? A jó szerencse kétszázötven év előtt Hunyady Sándor pletykaéhségét keresztezte Tamási Áron eszejárásával ebben az emberben.”¹⁷

Emblematikus megfogalmazás. Mikest azért lehet szeretni, s tényleg azért szerették sokan, mert nem nagy. Pontosabban: nem túl nagy. Nem magányos óriás, hanem egy álombeli, elképzelt szalon házigazdája, a nyájas társalgás hajlamának élesztője, a Magyarországon ekkor még jószerével ismeretlen franciás irodalmi kultúra megteremtője a Márvány-tenger partjának eldugott kisvárosában. Amolyan literátor Sancho Panza a fátum, a predesztináció és a politika nagy kérdéseinek töprengő Rákóczi mellett; vagy amint Barta János írta: „nem különösen mély és nem is nagy szemhatárú [...] De gazdag, eleven, mozgékony, a kedély csak úgy árad belőle”.¹⁸ Az ízig-vérig könyvember, aki Szerb Antal szerint „egyike a legvonzóbb, legszeretetreimeltőbb magyar embereknek”,¹⁹ természetesen nem politizál. Az apolitikus „irodalmi író” Mikes körül (akit az emigrációban maradásra kizárólag személyes érzések késztettek, azután kénytelen-kelletlen ott ragadt) az elmúlt évtizedekben úgy tűnik, felrobbanthatatlan az irodalomtörténeti konszenzus. A vallásos író vonásai, s egyáltalán, Mikes vallásosságának kérdései, Zolnai Béla úttörő tanulmányai,²⁰ majd a fordításokat kiadó, kommentáló tudósok minden erőfeszítése ellenére,²¹ az érdeklődés peremvidékére szorultak, mint a megnyugtató képet zavaró anomáliák, a vallásos Mikest a politikus Mikessel pedig meg sem próbálta senki összefüggésbe hozni.²² Szinte kivétel nélkül az összes értékelés ugyanazokból a motívumokból építkezik. „Mikes Kelemen nem politikai véralkat. Úgy rémlik, érzéke sincs hozzá, színvak iránta” (Kosztolányi Dezső);²³ „Hűséges szolgája volt fejedelmének, de a Rákóczi-felkelés eszmei tartalma nem foglalkoztatta” (Szerb Antal);²⁴ „...nem az eszmék embere [...] nem érti meg Rákóczi hűségét a szabadság eszméje és a szabad haza iránt” (Barta János);²⁵ „Ha [...] nem kerül ifjú fővel II. Rákóczi Ferenc udvarába, békés, boldog idill közepette telik élete a zágoni udvarházban” (Féja Géza);²⁶ „Az emlékirat egyes szám első személyű beszélő-helyzetét úgy őrizte meg és tette derűsen könnyedé, hogy teremtett hozzá egy visszabeszélőt, felelőt is, »P. E. grófnő« személyében. [...] Íme a »két kuruc beszélget« politikán inneni fiktív poétikai helyzete” (Kovács Sándor Iván).²⁷ Sorolhatnám a különböző formulázásokat, de ismét Cs. Szabóé bizonyul a motívumokat legteljesebben összefogónak: „Mikes társaságában változatos, mulató és poétikus az unalom. Gyermeki bizalma a gondviselésben s közönye a politika iránt közös hatással megmentette a belső hullástól és végső összeomlástól; a keserűség csak felületi, s nem rágcál, mint társainál, a szív gyökerén. Mit neki zászló, nyugodjék az eszme, hagyják békén a szabadsággal. Őt a személyes hűség sodorta ki, a kutyahűség tartja épségben a lelkét, amíg él a fejedeleme, halála után pedig a pietista beletörődés.”²⁸

Egy gyakran látogatott tárgy esetében minden szónak van forrása, a szerencsétlen „kutyahűség”-nek is, amit Benedek Elek írt le először a NAGY MAGYAROK ÉLETÉ-ben, még

a századelőn, persze csupa jó szándékból.²⁹ (Végül is hogyan másképp fejezhette volna ki Mikes az eszményeihez való ragaszkodást, ha nem az eszményi fejedelemhez való ragaszkodással? Szerette volna helyette Ónodot, Majtényt, a marakodó, egymást is folyton eláruló, gyártási hibás főkurucokat? Esetleg a forradalom élcsapatát, a tiszaháti srácokat?) A fentebb citált két esszé, Bartáé és Cs. Szabóé, mégis ezt a kutyamotívumot (a kutya nemcsak hűséges, de szerény és apolitikus is) fejleszti tovább némileg szokatlan irányban. „*Akárhogya unta – írja Cs. Szabó a sikertelen török hadjáratból a Márvány-tenger partjára megtérő Mikesről –, gyökeret eresztett Rodostó sanyarú földjébe. Kísérteties, hogy öregkori leveleiben, tudtán kívül (de hátha emlékezéssel a tudat alatt?) úgy beszél, mint az a két magyar gályarab, akit közel negyven esztendeje, először hajózva Rodostó felé, fölfedezett az evezőhöz láncolva.*”³⁰ A fatalista gályarabokra való célzásnál még egyenebben fogalmaz Barta János, aki szerint Mikes, idő jártával, lényegében *megtagadta* a szabadságharcot, az egészet pusztán a „*nagyraavagyás*”-nak tulajdonítva.³¹ Mikes a kényszeresen realista beletörődés és az árulás (esetleg: moralizáló felülemelkedés) határán – ez azért egy picit talán túlzás. A személyes motivációkat – azt, hogy melyikük miért látta így, itthon és távol a hazától, tíz évvel '56 után – érteni vélem. De azt hiszem (már ha az „igazság” ilyen irodalmi ítélkezésben egyáltalán jelent bármit), hogy egyiküknek sincs egészen igaza.

3

Aki nem akar hazajönni, az nem jön haza. Néha a romantikus közhelyeknek is van alapjuk; sőt, néha szilárdabb annál, mint amit maguk a hangoztatók hisznek róluk. A Rákóczit és Mikest páros ikonná stilizáló romantikus függetlenségi szemléletet mindig zavarta, hogy az egykori hű kamarás, fejedelme halála után néhány évvel, kegyelemért folyamodott a frissen trónra lépett Mária Teréziánál. Az uralkodónő a legenda szerint megalázó módon söpörte le az asztalról a kérvényt: „*Ex Turcia non est redemptio!*” (Törökországból nincs megváltás!) Csakhogy a legendát, úgy tűnik, Mikes maga forgalmazta. Az a bizonyos folyamodvány soha semmilyen Habsburg-levéltárból nem került elő, az uralkodónő szájába adott szavak kizárólag Mikes leveleiből ismertek. Érdemes végigfutni az ismert dokumentumokon a sejtés igazolására.

Mikes az 1723. december 19-i levelében említi, hogy üzenetet kapott édesanyjától, „*aki is írja, hogy gratiát szerez, ha bé akarok menni, és hogy az uram [Rákóczi Ferenc] halandó lévén, holta után mire juthatok idegen országban.*”³² Mikes anyja, Torma Éva, még 1720-ban folyamodott Károlyi Sándorhoz, hogy járjon közben az udvarnál fia érdekében, „*minthogy ez nem olyan notabilis személy, ki valami rossz szándékból ment volna el.*”³³ Két év elteltével fiának írott leveléből kiderül, miért is késett a kegyelem: „*...a gráciát minjárt megszerzem, de még kedvedet nem látom s akaratomot, addig semmiben nem munkálódhatom, mivel azt mondják, hogy addig nem szereznek, még nem tudják, van-e kedved vagy nincsen.*”³⁴ Azaz Mikes nem volt hajlandó kegyelmet kérni, pontosabban politikai bűnbánatot tanúsítani a majtényi kiegyezőnél.

A második alkalom a bujdosó ötvenéves korában jön el: VI. (magyar királyként III.) Károly halálával férfiágon kihal a Habsburg-uralkodóház, az európai politikában sokan nem akarják elfogadni a nőági örökösödést, a helyzet ismét képlekenyvé válik. Mikes eleinte reménykedik a hazatérésben: „*Az ő törvényben, akik levelesek voltak, visszamehettek a főpap halála után. Hát mi várhatjuk-e azt? Erre a hírre nézve százféle gondolatok jönnek eszemben, de talám egyik sem leszen úgy, amint gondolom, azért hagyjuk arra a nagy cselekedes gazdára*” – írja 1740. november 19-én.³⁵ Majdnem egy év telik el, amíg (1741.

szepember 15-i levelében) visszatér a témára, ekkor azonban már kesernyés humorral: „Tartozunk meghálálni királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet foglalkoztatására több ok van. Itt nincs bajunk se tisztartóval, se számvetővel, a perlekedésben a fejünk nem fáj, a kvártélyos nem szorongat [...] a más sorsát, tisztsegit, előmenetelét, udvarházát nem irigyljük; gondolom, más sem irigyl a miénket...”³⁶ Hogy mi történt a két dátum között, arra Mikesnek egy két évtizeddel későbbi misszilis leveléből lehet következtetni: „Én ennek előtte húsz esztendővel sollicitáltam volt a gratiát az itt lévő ministernél, de csak a' volt a felelet: nec nominetur in vobis.”³⁷ Azaz: Mikes valószínűleg szóban tapogatózott a portára küldött bécsi követnél, aki elutasító volt – ezek után már sor sem került az írásos kérvény elküldésére. És ez még a jóhiszemű interpretáció, ugyanis a „minister” akár egyházi személyt is jelenthet, a latin válasz pedig a hétköznapi értelmén túl („szó sem lehet róla”) valójában idézet. Az efezusi levélben Pál írja: „Paráznaság és akármely tisztátalanság vagy fösüvénység ne is neveztessék ti közöttetek, amint szentekhez illik.” („Fornicatio autem et omnis immunditia aut avaritia nec nominetur in vobis sicut decet sanctos.”) A korabeli szóhasználatban a paráználkodás (fornicatio) árulást is jelentett:³⁸ vagyis a megtért közösség, ez esetben a többi száműzött által képviselt ügy elárulását. Nem kizárt, hogy Mikes ezúttal is játszik a szavakkal, saját lelkiismeretének szolámát adja a „minister” szájába.

Végül aztán 1760-ban, mikor levelet küldhet mostohaöccsének, Boér Ferencnek, ismét csak elutasítja a kegyelemkérés lehetőségét, amelyre az otthoniak buzdítják: „Kedves öcsémuram, ex Turcia nulla redemptio. Már én azt régen próbáltam, de az irgalmasságnak kapuja érdemem szerént bezáratott előttem. [...] Mivel soha csak gondolattal sem vétettem a Felséges fejedelmünk ellen, tisztelnem kell büntetésit, mint igazságost, és kérem Istent, hogy az esztendejéhez sok dicsőséges esztendőket ragasszon.”³⁹ A földi hatalom korlátait leleplező ironia éppoly nyilvánvaló, mint a húsz évvel előbbi levélben.

Azt hiszem, a fentiek alapján nem túlzott a következtetés: Rákóczi hű embere egyszerűen nem akart hazajönni. S korántsem hinném, hogy azért nem, mert belekeseredett, beletört volna a bujdosás éveibe, esetleg elítélte volna fiatalsága eszményeit. Akik emellett érvelnek, a Rákóczi József 1737–38-i hadjáratáról írott levelek szarkazmusára szoktak hivatkozni.⁴⁰ Való igaz, Mikes következetesen komédiának nevezi a félresikerült vállalkozást. Rákóczi Józsefet „felkaftányozzák”, hitlevelében a szultán „erdélyi fejedelemnek üsméri lenni a fejedelmet”,⁴¹ arra az esetre, ha sikerülne elfoglalni Erdélyt a Habsburgok és a Török Birodalom újrakezdődő háborújában. Mikes keserű kommentárral érzékelteti, milyen megalázó szerep jut a nagyhatalmi érdekek hálójában vergődő emigránsoknak, hogyan fordul el tőlük a szerencse, hogyan kergetik a nagyvezírt, aki mindig előbb szedeti fel a sátrát, mint hogy „szemben lehetnének” vele.⁴² Persze hogy megkönnyebbül, amikor a rongyos bujdosók és az Erdélyből hozzájuk menekült köztörvényes bűnözők társaságában nem kell hazatérnie („Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól [...] Most már bizvást elmondhatjuk, hogy vége van a komédiának”).⁴³ Csakhogy Mikes fanyar rezignációja nem abból ered, hogy az eredeti célt és eszményeket feladta volna, hanem abból, hogy látja, az utódok nem tudnak felnőni azokhoz. A szó szoros értelmében neveletlen (mert fejedelmi nevelést nem kapott) Rákóczi Józsefből sosem lesz Rákóczi Ferenc, ám az előbbi alkalmatlansága nem jelenti az utóbbi elárulását. „Csak úgy bánnak velünk – írja Mikes Csernavodáról –, mint a gyermekkel, és várt akarnak belőlünk csinálni, mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezzünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jó. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne, de most, hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.”⁴⁴ Mikes joggal gon-

dolja: Ezek ne is jöjjenek, ezeknek nem csinálunk forradalmas komédiát, mert ne adj' Isten, még győznek... Akkor inkább Rodostó.

A romantikus költők és a realista esszéisták vitájában alighanem mégis az előbbieknak volt igazuk. Mikes Kelemen azért nem jött haza, mert halott ura mellett, annak emlékét és sírját őrizve is bizonyosságot akart tenni: otthon nincs szabadság, akkor sem, ha az otthonmaradottak szabadságnak vélik azt, amiben élnek. Lássuk a Cs. Szabó által citált, 1720. április 20-i levelet, amelyben Mikes beszámol a fejedelem kíséretének áthajózásáról Jenikőből a végleges lakhelyükként kijelölt Rodostóba. A hajón figyelmes lesz az evezőt húzó gályarabokra, akik többnyire ki nem váltott („redemptiót” nem nyert) keresztény foglyok. „Mindezekre azt mondaná kéd – szörnyülködik kedves nénjének –, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne suhajtsák. Mindazonáltal vannak mégis olyanok, akik azt a nyomorú életet megszokták. Mivel én beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehetne-e olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak ezt felelék erre: miért mennénk mi már Magyarországon? feleségünk, gyermekünk talám már megholtanak, ott is mivel élnénk; itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot.” A kommentár szavai egyértelműek: „A való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlök, másként is gondolkodnám, ha helyettük volnék.”⁴⁵ A gályarabok példája éppen azért került a LEVELESKÖNYV kiemelt fontosságú helyére, mert jelnek szánta az író: a rabságot mindig rabságnak kell tekinteni, Rodostóban nem eresztünk gyökeret, hanem „suhajtozunk”, „aluszunk és a tengerparton sétálunk”.⁴⁶ Elűtjük az időt valamivel, amíg egyszer majd lesz hova hazamenni. De nem most. Még nem.

Hova is mehetnének? Otthon, a szomorú hazában, csúcsra jár a *Neoacquistica Commissio*, osztják a „gazdátlanlanná” vált birtokokat és jövedelmeket,⁴⁷ reformálnak és racionalizálnak, önkéntes labancok bölcselegnek a szabadság definiálhatatlanságáról, a biztonság előrébbvalóságáról, s ha valaki kételkedne, megalapogatják a vállát (ugyan, api, a kurucok is mi voltunk... és tényleg, jórészt ők voltak). A külvilág szépen megbékélt ezzel a Rodostó-helyzettel, már semmi sem fekete-fehér, mint amikor lengtek a zászlók *pro libertate*, és a „külföld”, a „nagyhatalmak”, a „szabad világ” és egyéb tényezők folytonosan kínos állásfoglalásokra kényszerültek, arcukba lévőlvén tolvá a nemes magyar nemzet felszakadt sebei. Most minden és mindenki azt sugallja: keep cool, boys, minden rendben, nem kell semmit túlzottan mellre szívni. („Reánk pedig most nincsen szükség, az elmúltot elfelejtették, és a hatalom a kezekben lévőlvén, jövődöre nem hajtanak.”)⁴⁸

A kérdés a rodostóiak számára az lehetett: hogyan lehet ezt túlélni úgy, hogy ne csonkuljon bele a lélek? A feladat első renden: „Az idő jól eltöltésének módja.” Véletlen-e, hogy Mikes első fordítása tárgyául éppen ezt a francia művet választotta?⁴⁹ Az íródeák edzésben tartja magát, gyakorolja a mintha-élet törvényeit.⁵⁰ Ha valaki, akkor ő tudja, hogy a „restség” bűnének melyek a következményei: „A munkához való unalom, a sok álom, valamely nehéz dolgoknak elkezdéséhez való félelem, az igazságnak megutálása, sőt még az olyat is, aki arról beszél.”⁵¹ Márpedig ő másról sem beszél. Csakhogy ez az igazság mindig relatív, igaz is meg nem is, ezért nem könnyű formát találni a számára.

Talán ezért esett a választása a levélműfajra, mint ami a legjobban megfelel a célra. Elmélkedés, exemplum, erotikus novella, lélekelemzés, vallásos intés, jelenkortörténeti tudósítás, anekdota – szinte minden belefér, és hajlékony keretet kínál a munkára, ami Mikes számára egyenlő a szemlélődéssel. (Érdemes megfigyelni: Mikes maga az íráson kívül vagy semmit nem csinál, vagy ha igen – vadászat, fürdő, hadjárat –, akkor az terhére van.) A túlélőcsomag legfontosabb darabjai kétségkívül az irónia és az önirónia. Ránéz a többi nemzetre, görögre, törökre, örményre, zsidóra, túl a megszokott

sztereotípiákon felfedezi sajátosságait, észreveszi a másikat, és ezáltal tükörre tesz szert, amelyben magát szemlélheti – majd eljuttatja a tolerancia kifordítását, szatírárt szerkeszt a kikeresztelkedésével Rákóczi rászedő és belőle pénzt kicsaló „szamárszidóról” (a következtetés: „a zsidónak nem kell hinni”),⁵² jóízűen falatozza a disznót a török hajóján, és kineveti a kapitányt („amcsoda jó muszalmán volt, talám el is adta azután a hajóját, hogy tisztátalanná lett volt a disznóhústól”).⁵³ Hosszú fóliáns szidalmazza a görögöket, s különösen a görög nőket,⁵⁴ buzgón bizonygatja: az erdélyiek többet érnek mindenkinél, különösen az erdélyi nők,⁵⁵ és felajánlja nénikéjének: tudós könyvet ír majd a világ legjobb étkéiről, az erdélyiek kedves káposztájáról.⁵⁶ Erotikája csak kvázi-erotika, visszafogott „udvarlásával”, P. E.-nek címzett kétértelműen gáláns bókjaival érzékelteti, hogy ebben a helyzetben a szerelem is csak jelzés lehet – Kőszeghy Zsuzsi elvesztését túléli, és nem tűnik úgy, mintha belefeszült volna a megszerzésébe. Egy gonddal kevesebb.

A humor tökesúlyát a szokatlanul egyenes szókimondás, egyfajta ösztönös realizmus adja meg. A finoman lebbenő erotikus célzásokat a saját és nénje vaskos fizikai jelenlétével egyensúlyozza, egész katalógust lehetne összeállítani az „egészségért” aggodó levélzárlataiból. (Az egy Bethlen Miklós kivételével szinte nincs is más a régebbi magyar irodalomban, aki testileg ennyire erősen jelen volna a saját szövegeiben, mint a magára folyton figyelő, de törhetetlen egészséggel megáldott Mikes.)⁵⁷ A hazáját-nyelvét felejtő Horváth Ferencen kesernyően élcelődik („...aki 43 esztendő telt idegen országban, azt is elfelejti, hogy hová való”), de az élcet ellenpontoszza is, a saját félelmével („Itt mi már úgy vagyunk, mintha mindenkor itt laktunk volna, és mintha mindenkor itt kellene laknunk. Már nem csudálom, mikor hallok másoktól, hogy a hazáját elfelejtheti az ember...”).⁵⁸ Helyeslően említi a török próbaházasság intézményét („Szeretném tudni, hogy mit mondanának erre a mi erdélyi asszonyaink? fogadom, hogy sok mondaná: placet”).⁵⁹ A „papokkal” ellentétben semmi kivetnivalót nem talál Esterházy Antal balkézről való esküvőjében a lengyel asszonnyal („...az asszony elegendő szép, igen szép termetű, ifjú, és a mulatságot szereti; nekünk ilyen kell az unadalmas Rodostóra”).⁶⁰ S általában is az a nem titkolt véleménye, hogy a nők el- és megosztását a szexuális szükséghelyezethez, nem pedig a pályázók vagyoni helyzetéhez kellene igazítani. (Zsuzsit végül azért sem kaphatja meg, mert nincs rá pénze – „non habet pecuniam” –, az öreg Bercsényi egyszerűen elvásárolja előle a feleséget.)⁶¹

Külön kis tanulmányt érdemelne az önsajnáló pátosz kíméletlen irtása. Amikor „édes nénje” lamentálni kezd maguktól értetődő dolgokon („azt írod, néném, hogy a hitetlenség, kételkedés és az a fekete irigység csak velünk bujdosik, mintha ők sem maradhattak volna az országban”), helybenhagyja, Mikszáth módjára („e’ mind igaz és úgy vagyon”) – utána pedig szarkasztikus humorral és realisztikus érvekkel megmagyarázza („...én azt gondoltam, hogy e’ mind csak attól vagyon, hogy a bujdosóknak semmiben sem telik, és könnyen megunják a bujdosást. Foglalatosságok kevés lévén, az időt elunják, és ha együtt laknak, magokat is elunják, és csak mindenkor egymás ábrázatját látni, azt is elunják, így végtire is csak az unadalomból származnak a feljebb említett beste kurafiak”).⁶²

Kosztolányi írta Mikes prózájáról: „Ha a vers a lélek legteljesebb kitérülése és lemezelenítése, akkor a levélforma a lélek pongyolája.”⁶³ A pongyola rafináltan erotikus lélekmutogató eszköz. A félig feltárás és félig eltakarás, a hiteles láttatás, majd a láttatás szubjektivitásának szándékolt felfedése különös élvezetet kelt az íróban és olvasóban egyaránt. Olvassuk Mikeset, de Mikes is olvassa az olvasóit (P. E. bennünket is képvisel a dialógusban). A kölcsönös voyeurkodás érezhetően nem öncélú. A „kontempláció kalandja”, mint Balassa Péter mondja Márairól,⁶⁴ itt is valamiképpen az igazság keresé-

sére irányul, ami nem kimondható, hanem a szemlélődés előre kalkulálhatatlan élményeiben, álom és ébrenlét határán, a mesélés folyamatos aktusában tárul fel. („...mi itt oly csendes nyugalomban élünk, hogy úgy tetszik, mintha másutt mind megholtak volna, csak mi élünk. Pedig ha jól meggondoljuk, mások élnek és mi csak aluszunk.”)⁶⁵ Márai Szindbád-jával ellentétben azonban, aki a „van is–nincs is” Magyarországhoz, a lelkekben élő házához múlt időben, magyar irodalmi allúziók tengerén áthajózva közelíthet, Mikes elbeszélő technikájában az az egyedi, hogy nála szinte nincs múlt, csak a jelenről beszél, irodalmi utalásai pedig kizárólag világirodalmiak. Mégis, talán éppen a speciális, a hazai kontextusból kiszakított helyzetének köszönhetően sikerül belemesélnie a lelki Magyarország emlékére egy új, addig ott nem volt tájat. Összetéveszthetetlenül erdélyit, ám ez az „Erdély” valahol egy képzeletbeli Párizs és egy valós Konstantinápoly koordinátái között lebeg, a tenger és a mindenütt magas ég alatt, elszabadulva a konvencionális képzelet toposzainak horgonyáról. Ide, a jövő irodalmi emlékébe, már akár haza is lehetne menni. Mikes „szabadsága” azonban nem pusztán nyelvi játék vagy költői invenció. Több, tágabb, magasabb is annál, mint amit akár a valóságos kurucok, akár a későbbi kuruc romantika gondoltak róla – s valamiképpen összefügg azzal a jellel, amit bujdosásával állítani akart (ő maga vagy hite szerint őáltala az Isten).

4

Ruha teszi az embert. Keservesen tudták ezt a mindenkori bujdosók, akiket elűztek, és akik önként mentek el, s mindegyiküknél keservesebben és mélyebben Márai. Az elmenők vetkőznek, és a kötöttségekből való kivetkőzés, a hazug rongyok vagy egyenruhák, a materiális vagy szellemi bilincsek ledobása eleinte szabadulásnak tűnik. De a ruhátlansággal nincs vége a vetkőzésnek.

„Az élet, amelyet élnek, minden nap lehúz róluk még egy leplet, még egy fátyolt, még egy bőrréteget... Ennek nincs vége. [...] És az idegenben, amikor már nincs útlevelem, sem állampolgárság, amikor elkezdődik az a különös cigányság, ami úgy tör ki most az embereken, mint valamilyen fertőzés, ez a hatóságilag ellenőrzött nomádság, ez a sátoros bolyongás sivatagok között, amelyek országoknak és nemzeteknek nevezik magukat, de a valóságban már csak tömegek... Akkor egy napon le kell vetni [...] a hazugságot, az otthonról hozott személyiség hazugságát. S ebben van egyfajta nagy megkönnyebbülés, valamilyen nagy szemérmertlenség és meztelenség... de van benne valami félelmes is. Az ember egy napon úgy érzi, a személyisége lazul, felbomlik.”⁶⁶

A szabadság, a szabadulás egyszersmind a létezés megszűntét, a jelentés nélküliséget „jelenti”. Ha eltűnnek a sorsunk referenciái, ha megszűnik az eredeti kontextus, nem vagyunk többé. Az iszonyat, a tömegbe olvadás réme ettől kezdve ott lapul a mindennapjaink mögött, a *displaced person* véletlen halála vagy öngyilkossága pusztá formalitás.

Mikes szintén szabadul a maskarától, meghozza a LEVELESKÖNYV talán legfontosabb pontján, közvetlenül Rákóczi halála után: „Édes néném – írja 1735. május 17-én –, eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst.”⁶⁷ A vetkőzés érezhetően megkönnyebbüléssel jár: a Rákóczi megkövetelte francia udvari viselet valamiképpen a ködbe vesző kuruc hazatérési reményekhez való ragaszkodást is jelentette, amelyekben Mikes már nem hitt, pontosabban nem akarta hinni, hogy emberi erővel, diplomáciai ügyeskedéssel elérhető lenne. A francia köntös egyszersmind a kuruc álmok mundérja is volt. Kérdés azonban, hogy a személyiséggel összeforrt székely ruhához fűződő bizalom nem vala-

miféle kezdetleges fokát képviseli-e a Márainál fordulópontjához érkező folyamatnak, a „hazugság” reflektálásának? Vagy ellenkezőleg: éppen Mikes „szabadulásának” tanulságaiból nyílik az értelmezést lehetővé tevő szélesebb horizont Márai dilemmájára?

A LEVELESKÖNYV futó olvasata csak a kétségeket, az (ön)ellentmondásokat szaporítja. Az a Mikes, aki elítéli gályarabok belenyugvását a jogtalan rabságba, nem is oly sokkal később hosszas „predikációba” bonyolódik a bujdosóélet haszontalanságáról, a „hejábanvalóságra” tékozolt drága időről: „Hát minékünk nem volt-e példa előttünk? Volt, de tanoltunk-e rajta? Mások is csak úgy cselekszenek: megtanulják, de el nem kerülnek. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyughatatlanság és a nagyra vágyódás. Felinek sincsen esziben az ország jova, de mindenik tele torokkal kiáltja a szabadságot. [...] Nem kellene soha egy jó hazafiának zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szín alatt.”⁶⁸

Ez az a levél (figyeljünk a nagyra vágyódásra!), amelyet Barta János a szabadságharc megtagadásaként értelmezett, s első pillantásra nem is alaptalanul. Sokan idézik Mikes 145. levelét is, amelyben életének talán legkeserűbb fokán szintén elítélni látszik saját eszményeit: „...boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségüket. Adj, Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról.”⁶⁹

Lehetne itt akár egyfajta „fejlődéstörténetet” is kreálni, amely a nemzeti viseletben való boldog pózolásról (1735) a kegyelmi kérvény elutasítása utáni (1741) ironikus helyzetfelméréshez vezet, mikor Mikes végre „ráébred”: társaival együtt hálával tartozik a királynőnek, hogy az otthoni székely ruhás rabságtól megmentve a száműzötteket, a rodostói szabadságba rekesztette őket. De kegyelmi kérvény nem volt, s a levelek sokszori olvasása után is csak azokkal tudok egyetérteni, akik úgy vélik, hogy bár az egyes darabok különböző időpontokban keletkeztek, az egész szöveg mégis újra és újra revideált, folyamatos önreflexióval és javításokkal szerkesztett, egységes mű. Ha pedig így van, akkor mindenképpen magyarázatra szorul, hogy Mikes miért állítja és tagadja egyszerre a „szabadság” fontosságát? Lehet-e a két megközelítés egyidejűleg igaz?

Úgy tűnik, Rákóczi hatásának ezen a ponton döntő jelentősége van. Az ÉRTEKEZÉS A HATALOMRÓL a Mikes-leveleskönyv megkerülhetetlen szubtextusa.⁷⁰ Rákóczi egészen különleges, egyszerre modern és archaizáló politikai teológiát dolgozott ki benne:⁷¹ a két könyvre osztott biblikus szerkezet első felében a közjogi és természetjogi kérdéseket tárgyalja, a másodikban a szeretetre (*caritas*) épülő politikai közösség ideáját vázolja fel. Az első könyv, a politikai „őszövetség”, a szabadság fogalmát a rendi szabadságok (kiváltságok) értelmében kezeli, s közülük is kitüntetett figyelmet szentel az INTELMEKBől és a magyar közjogi hagyományból levezethető ellenállási jognak. A második könyv a politikai hatalmat az alattvalók és az uralkodó közötti folyamatos pneumatikus kapcsolattal, egyfajta politikai „szeretet-kommunikációval” legitimálja. Ne arra figyeljünk itt, hogy mennyire reális elképzelés volt ez. Rákóczi is tudta, hogy nem volt az. Hanem a tendenciára, az irányra, amely felé minden reálpolitikának tartania kellene: az uralkodó és a polgárok közötti hűség (*fidelitas*) az egyén (jelen esetben az uralkodó) és az Isten közötti hit (*fides*) megfelelője; mindkettő csak a mindkét részből kölcsönösen megnyilvánuló akarat (*voluntas*) hajtóerejével működőképes, amely akaratot viszont kizárólag az Istentől adott hatékony kegyelem (*gratia efficax*) teheti kommunikatívá, azaz szeretetté (*caritas*). Vagyis: a politikai közösség működésének alapja végső soron és a fogalom legtágabb értelmében, a szeretet (mint ahogy nem működésének foka is a szeretet hiányával arányos). Az államforma kérdése másodlagos: a paternalista monarchia mellett elképzelhető akár valamely arisztokratikus köztársasági for-

ma is, a politikai viszonyulás magját, a felfelé mozdító *caritas* elképzelését a technikai megfontolások nem érintik.

Ha számolunk vele, márpedig joggal számolhatunk, hogy Mikes alaposan olvasta és ismerte Rákóczi politikai teológiáját, akkor először is el kell vetnünk az apolitikusság téveszméjét. Nemcsak azért, mert Mikes „ótestamentumi” értelemben is használja olykor a szabadság fogalmát, hanem főként azért, mert *hűsége, szeretete* a fejedelem iránt, éppen a rodostói politikai filozófia alapján, első renden politikai fogalmak! Nem felülírják a szabadság közkeletű értelmezését, hanem kiegészítik, tágítják, olykor korrigálják azt. A fenti idézetek a tele torokkal kiáltott szabadságról, a nagyravágyásról, ilyen korrekciók lenyomatai. Másodszor be kell látnunk, hogy ez az összetett szabadságfogalom nem alulról, hanem felülről determinált, azaz nem jogi-politikai, hanem a Mikes számára érvényes teológiai gondolkodás keretei között nyer teljes jelentést. Mikesre, akárcsak fejedelmére, nagy hatással volt a szigorúan predesztinációs jansenista kegyelemfelfogás.⁷² Jansenius és követői szerint az eredendő bűn miatt megromlott emberi természetben az akarás (a szeretet, a másik felé irányuló törekvés) képessége is meggyengült, s e meggyengült készségünket csak az isteni kegyelem állíthatja helyre bennünk. Más szavakkal: akarni, azaz szeretni is kizárólag a kegyelem segítségével képes az ember. A „szabad akarát” (*liberum arbitrium*) a jó választásában állna, de az ember a jót felismerni és szabadon választani is csak akkor tudja, ha Isten előzetes döntése alapján erre hitet és vele akaraterőt kap. Következésképpen az ember szabadsága nem lehet más, mint a legteljesebb Istenre hagyatkozás. Csakis ennek segítségével győzhetjük le a nagyravágyást, a hatalom önös kívánását (*cupiditas, concupiscentia*), amely persze nemegyszer a jogi, politikai „szabadság” retorikája mögé rejtőzik. Innen erednek a látszólagos következetlenségek, önellentmondások Mikes egymásra következő szövegeiben. Az imént idézett problematikus szövegrészek mindegyike a szabadság paradoxonjának terminusaival, a természettörvény és a racionálisan kalkulálhatatlan „elvégezés” oppozíciójával folytatódik. Az első: „...ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta. Így mondhatni természet szerint, de keresztényi módon szólván, Isten rendelése, és meg kell csókolni a vesszőt, amellyel ostoroz”.⁷³ A második: „...soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet, noha a menyeyi atyám előtt más okból kellett elhagynom”.⁷⁴ A mostohatestvérének írt (fentebb már idézett) levelében szintén arra konkludál: „...a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyiben tett vétékért szenvedem, hanem hogy úgy mondjam, az eredendő vétékért”.⁷⁵

Végül: arra is érdemes figyelni, hogy ennek az egésznek, bármily különös, erős köze van a Márai által vázolt XX. századi problematikához. A SAN GENNARO egyik tanúságtevője, a *displaced person* társa így beszél: „Amikor tervezgettünk, hogy elmegyünk külföldre, egyszer azt mondta, nem elég akarni... Az akarathoz kell valamilyen előgyújtás is [...] Előbb akarni kell azt, hogy igazán akarjunk valamit, és csak akkor lesz cselekmény az akaratból...”⁷⁶ Egyike ez a sok folytatás nélküli, elejtett motívumnak a felszakadó vallomás sodrában, pedig akár az elbeszélés rejtett tengelyévé is válhatott volna. A létezése eredeti kontextusából kivetkőző, szabaddá lett hazátlan ember sorsa csak akkor fosztódik meg a jelentésétől, a vetkőzés akkor vonja maga után a személyiség felbomlását, ha hiányzik a lélekből ez a bizonyos „előgyújtás”, az akarás akarásának lendülete. Ha önmagát zárt személyiségként, a sors jelentését egy adott, eredeti kontextushoz való viszonyában, például a haza helyével határozza meg, bölcsőtől a koporsóig. Amennyiben az elvész, bármely új kontextusba való belépés csak a kulturálisan definiált újabb

kontextusok (az újabb hazák) öncsalásként való felismeréséhez vezethet, s e felismerés visszaható tanulsággal jár: az első, az eredeti kontextus „hazugságát”, illuzórikus voltát is bizonyítja. Márai azonban, bár levonja ezt a következtetést, prózapoétikailag nem érvényesíti.⁷⁷ A SAN GENNARO VÉRÉ-nek vallomásos elbeszélői pozíciója csak látszólag török szét különböző tanúságtevők szólamaire (a nő, a pap, a rendőr stb.), ezen a mímelt polifónián egyetlen nagymonológ hangzik, a tömegbe olvadástól rettegő, modern, karteziánus egyéniség monomán önelbeszélése. Ha ez a személyiségtípus eltűnésre ítéltetett, legalább az üres helye „elmondható” egy kihalt műfaj dacos, tragikus pátoszu vállalásával: *sermo super sepulchrum*. (A logika azonosan működne egy halálra szánt nép, egy eltűnt kultúra üres helyére való rámutatás gesztusában; s mint tudjuk, működik is a HALOTTI BESZÉD-ben.)

Mikes viszont eleve lemond a *grand récit* lehetőségéről, s nemhogy emlékiratot vagy vallomást nem szerkeszt (mint Rákóczi), de még az önmagát állító ént legprimitívebb formában feltételező naplóműfajt sem vállalja. A levelek apró képei, a történetek, elmélkedések, a napi élet gesztusainak lenyomatai, az írás mint tevékenység folytonos önreflexiója, látszólag a koherens egyéniség tervének elejtését implikálják. Mindezt még meg is fejeli a szövegszervezés eleve dialogikus módja, az olvasói pozíció bevonása az írás játékába, sőt, a szerepcsere lehetőségének hangsúlyozása (Mikes is olvassa, olykor idézi a „kuzin” leveleit). A személyiség elvesztett egységét azonban egy másik szinten visszanyeri: a rejtőzködő Istennel dialogizáló én a maga esendőségével, bizonytalanságaival, következtelenségeivel már pusztán azért is létező és azonos önmagával, mert egy párbeszéd résztvevőjeként pozicionálja magát. Ami Márai számára a vég, az európai személyiség akarata-, határ- és identitásvesztése, az Mikes antropológiai pesszimizmusa számára a kiindulópont. A janzenista teológia szerint a sorsot jelentéssel felruházni képes akarás (tehát nem a szándék, hanem az intencionális állapot, az elme, a lélek valamire irányultsága, amelyből bármilyen szándék egyáltalán létrejöhet) csak az alapvetően megromlott emberi természetet reformálni képes kegyelemből származhat, amit kívárni lehet, kiérdemelni nem. A LEVELESKÖNYV rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye”: a várakozás. Mikes nem *törekszik* az Istennel való egyesülésre, hanem *várja*, hogy Isten megszólítsa. Más szavakkal: nem Rákóczi voluntarista miszticizmusa⁷⁸ felé mozdul, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét.

Nem lustaságról van szó. A passzivitás nem tétlen cselekvésnélküliség, hanem a viszonyulás kölcsönösségére való várakozás létezőmódja, amelyben a kegyelemhez „szabadon” viszonyuló hit paradoxona csak a legfelső fokot képviseli. A mindent relációba állítás, a várakozás mint rejtett cselekmény mellett valószínűleg a Mikes-mű legfőbb szervezőelve. Szinte az egész LEVELESKÖNYV-et ide kellene másolni, ha csupán a tematikai pólusokat szeretné is valaki sorba állítani: Ázsia és Európa; férfiak és nők; álom és ébrenlét; rabság és szabadság, Magyarország (Erdély) és a mennyország, Rodostó és Zágon – a lista eltartana a konyha és a kancellária, az elefánt és a selyemhernyó, a valóságos erdélyi káposzta és a száj helyett a szemnek szóló török lakoma, az egymással felelő s egymás kizárólagosságát relativizáló keresztény és muzulmán dogmák összevetéséig.

Mikesnél minden viszonyba kerül mindennel; Rodostóban tanyázása lehet, hogy kvázi-élet, de nem jelentés nélküli: világa éppen ezekből a viszonylatokból, egyik-másikhoz-képest jelentésekből épül fel. Ami pedig csak rá jellemző, amiből összetéveszthetetlen hangja származik, az a viszonyítás *humoros* jellege. Ez nem automatizmus, hanem a világot történni hagyó passzív létezőmód egyetlen aktív értelmezői

döntésének következménye. Mikes humora nem pusztán személyes habitusból adódó figurás beszéd vagy közösségre örökölt hajlam (székely mókázás), nem is pszichológiailag indokolt önvédelmi eszköz (az is persze), hanem önmaga léthelyzetének sajátos interpretációjából következik. Mikesnél az ember, amint az Isten szándékait kutatja, s tudni véli a saját helyét a teremtésben: *nevetség*. Ebből az alapviccből azután egész világszemlélet bomlik ki. A nyájas élettől a gyilkos szarkazmusig széles skálán mutatkozik meg az emberi törekvések, vágyak, cselekedetek viszonylagos értéke (egymáshoz képest is, hát még az Isten szándékaihoz képest). Kőszeghy Zsuzsi például azért utazik el Bercsényi halála után, mert az ember akarata nevetségesen gyenge: „*Ha akarná, itt maradhatna, vagyis inkább az Isten nem akarja, hogy ő akarja.*”⁷⁹ Mikes még a saját doktriner kegyelemhitén is képes gúnyolódni. A humor ugyanakkor nemcsak irodalom, filozófia vagy teológia: közvetve politikai cselekvés is. R. Várkonyi Ágnes idevágó ötlete⁸⁰ mintha elveszett volna a szakirodalom tengerében, pedig valódi telitalálat: Mikes humora közösségi használatra szánt humor, leveleit – ha nem is mindet és nem is mindenkiné – felolvasta vagy közreadta a száműzöttek szűkebb-tágabb körében. A nevetés, a nevettetés megtartója a szorult helyzetbe jutott bujdosóközösségnek, mert szüntelen viszonyulásra kényszerít. Megvéd nemcsak a bezárkózástól, az elnémulástól, a restség fentebb már felsorolt következményeitől is (álom, melankólia, az igazság hátrítása stb.), amelyeket együttesen ma depresszióknak neveznénk, hanem a dogmák, a zárt eszmerendszerek, bármely Eszme feltétlen követésétől. Ha csak ideig-óráig, de mindenkit véd a saját magában lapuló kuruc ellen.

Mikes szerint a bujdosók sorsával az Isten jelezni akart valamit. De talán nem csak azt, hogy senki ne hagyja el a hazáját, ha teheti („*csak a' léssen szerencsésebb, akit az Úr mintegy fogságban teszi a maga jószágában*”).⁸¹ Azt is, hogy a számkivetéssel járó valódi szabadság: folytonos viszonyulás és viszonyítás, szabad várakozás az általa rendelt cselekvésre és az általa küldött cselekvőkre; a kiszámíthatókon túli erők kémlelése, a végű dolgokról való beszéd, humorral, a hallgatás közelében.⁸²

5

Nem olyan régen Domokos Mátyás Ady-antológiája kapcsán⁸³ éppen ebben a folyóiratban kérdezett rá Kemény István azokra a kínos ügyekre, amelyeket a magyar irodalmi életben egy ideje nem szokás, nem illik feszegetni: „...mit tudunk mondani okos gyerekeinknek, hogy ne hagyják itt végleg Magyarországot? [...] Van-e valami, amiért érdemes lenne itt maradnia a most felnövő nemzedékek legjobbjainak? [...] A kérdések önzők. De én még nem jutottam el az önzetlenségnek arra a fokára, hogy magam küldjem el a gyerekeimet örökre. Ráadásul épp eléggé patrióta maradtam ahhoz, hogy ne akarózzon kimondanom, amitől félek: ennek az országnak vége, ez a nép eljátszotta a maga történelmi szerepét, igen, a gyerekeim másutt boldogabbak lesznek. De érvem kevés van a maradás mellett. A legerősebb talán éppen Ady Endre.”⁸⁴

A cikk sok mindenről beszél, irodalomról és másról is – talán nem teljesen méltányosan, de most azokra az állításaira emlékeztetnék, amelyek a másról szólnak: „...ez az ország kisszerűségével, részvétlenségével, irigységével, kishitűségével, szolgálalkúságával, tunyaságával, parlamentjével, sajtójával, nemzeti színházával, futballjával, egész önként vállalt provincializmusával fényesen bizonyította számomra, hogy turáni átok létezik, itt van bennünk és bennem is, közvetve én magam is tehetek a felsoroltakról”.⁸⁵ Számos oka van, amiért ide jutott az ország, de ezen a gondolatmeneten belül az első helyen áll a zsidósággal va-

ló együttélés „mesébe illő lehetőségének” elpusztítása; az egymáshoz asszimilálódás, egy „új nép produkálása” helyett asszisztálás a vagonírozáshoz. „Ha 1944-ben Magyarország képes és hajlandó lett volna megvédeni zsidó állampolgárai életét (amennyire egy világháborúban lehetséges), akkor Magyarország mindörökké beiratkozott volna a világtörténelembe. Nem így történt.”⁸⁶ Ami különösen azért tragikus, mert a magyar nép identitásának magja, a magyar lélek alaphangja, aminek belülről hallott dallamára Ady a maga profetikus verseit írta, éppenséggel az „Isten másik választott népe, a zsidóság rokona”⁸⁷ szövegben sűrűsödik – a zsidóság elszállításával pedig óhatatlanul elszállítódott maga a küldetés-tudat is. A helyzet paradoxonja: éppen azok segédkeztek a deportálásban a legnagyobb buzgalommal, akik Ady küldetési hangját készségszinten, munkadalként sajátították el („...bizony több ezer olyan ifjú szívben is továbbélhetett Ady, mely szívek pár évvel később Szálasi Ferencet is befogadták”).⁸⁸

Amikor ezt először olvastam, furcsa bizsergés fogott el. Olyan, amilyen csak igazi Ady-versek vagy -cikkek olvastakor fogja el az embert. Az a kíméletlenség, amellyel Kemény István rögzíti a láttelepet, vigasztalóan hatott: 2006-ban, nyolcvanhét évvel a költő halála után, megjelent az utolsó Ady-cikk, amely még tudni látszik, ha negatív formában is, a küldetésről, és keserűen veszi tudomásul, hogy a „vagy Ady, vagy menjünk innen” vitában minden racionális érv az elmenetel mellett szól. Akkor tehát: lehet még egy kicsit maradni, hiszen „az emberből még hit nélkül is visszazsong az, amit gyermekkorában szentül beletanítottak”, és én azt tanultam (gondolom, Keménnyel együtt), hogy Adyt jobban szeressem, mint az okosságot.

Mit ad hozzá ehhez Mikes olvasása? Lehet-e alternatíva, mondjuk „okos gyerekeink” számára? Kizárólagos talán nem; de egy-két dolog azért tanulható belőle. Mindenekelőtt az, hogy vigyázzunk a magunk sorsának belemesélésével a másokéba. Ady azt a korai protestáns beszédmódot emelte vissza a magyar költői nyelvbe, amely az őszösvetségi zsidóság történetét a magyar sors mindenkori metaforájaként kezelte. Ez eredetileg egyszerű allegorizáló „gép”.⁸⁹ A kapcsolás, a pontos megfeleltetés a két nép történelme között rendkívül erősen működik egy pontig, Krisztus elfogadásának vagy elutasításának pontjáig – ott azután vagy eltérünk a zsidó sorstól (és megtérünk), vagy szétszórattunk, mint a zsidóság. A gép ismétlő funkcióval rendelkezik, az érvelés mechanizmusát újra és újra fölhasználhatják a felkent és a fogadatlan prédikátorok, minden újabb szétszórattatás után és minden újabb nekigyürkőzés előtt. Pedig talán más viszonyulás sem elképzelhetetlen.

Mikes szintén használja a tradicionális tipológia eszközeit, de mindig jelzi a distanciát; s van egy levele, ahol lefegyverző szellemességgel és iróniával oldozza el a szoros metafora pányváját.⁹⁰ „Szánj édes néném, szánj, mivel írni akarok, és nem tudom, mit. De micsoda hírt tudnék innét a sátor alól írni?” A bujdosók a füledt nyár előtt kimenekülnek a házaikból, sátor alá gyűlnek a mezőn – s ez rögtön meglódítja a levélíró fantáziáját. Kik a sátorosok? A választék széles, de nem túl vonzó: „Perzsia széllyin vagyon olyan nemzet, aki a pusztában sátorok alatt lakik, valamint nálunk a cigányok. Azok pedig mind tolvajok, és ezeket kürdöknek nevezik. Egyiptum széllyin is a szerecsenek mind sátorok alatt laknak minden pereputyostól.” A következő asszociáció ismerős terepre visz, az ŐSZÖVETSÉG vándorló zsidó népéig: „De mi, édes néném, nem követjük ezeket, ha sátorok alatt lakunk is, hanem inkább a pátriarchákat, akik megmutatták vászonpalotájokkal, hogy az ember ezen a világon csak szarándok, idegen és útonjáró.” A nők felosztásából kimaradt középkorú apródnak persze azonnal beugrik az idillek világa („Édes néném, ha volna egy pásztorném, úgy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet!”), de aztán Árkádiától mégis visszakanyarodik a zsidó–magyar párhuzam ösvényére, hogy leszámoljon az illúziókkal. A pátriárkák

pásztornépe szabad – körülbelül úgy, mint a rodostói kempingezők („az unadalmas sok perlekedéstől mentek voltak, a sok udvarbíró, számtartó, kolcsár nekik nem alkalmatlankodtak”), de a párhuzam ezzel véget is ér. A pátriárkák népének szabadságához gazdagság járult („most megnevetnők, hogyha látnánk olyan pásztornéket, akik aranyfülbenválót viselnének; mostani időben aztot nem jóvállanám”), a gazdagsághoz pedig Isten szándéka („a’ való, hogy ezeknek a pásztoroknak életek szent és ártatlan volt, és az Isten nem akarta, hogy városokban lakván, a több nemzetekkel esszeelegyedjenek”). Ha ez utóbbi odavan, oda az áldás is, és marad a henyélő tolvajélet, „kürdök és szerecsenyek” módjára. A politikai párhuzam fejtegetése mindezek után nevetségbe fúl: „Az egész Európa most békességben vagyon, és házakban lakik, csak mi sátorok alatt. Hátha valamely ország bennünket akarna követni? Ítéld el kéd, mint átkoznának minket a kőművesek és az ácsok.” A fantázia visszalődul a valóságba (a sátoros élet azért viselhető, mert „a városból idehalljuk a kakasszót”), majd még egy utolsó futamot jár be a levél zárlatában. *Leitmotiv*: a sütés. 1: „De ez is unadalmas lészen ha sokáig fog tartani, mert verőfényen süttetni valakinek magát szükség nélkül, nem tarthatom gyönyörűségnek.” 2: „Tudja-e kéd, hogy mit csinálnak a szerecsen asszonyok? [...] nagy fazakakat tartanak, abban kóróból tüzet csinálnak, és kívül téstával vékonyon béborítják, és így sütnék magoknak pogácsát.” 3: „De megbocsásson kéd, ha többet nem írhatok, mert a nap is melegen süt. Azért nagy alázatosan elvégezvén leveletem, maradok, aki tegnap voltam.”

Ha már egyszer a zsidó–magyar párhuzamon túlestünk, végezzünk csak Buga Jakab kuruc romantikájával is. (Ugye emlékszik mindenki? „Kurva már az anyja, mint élhetek, élek, / Kivetem hasamat az szép verőfénynek...”) Ady az ilyesmiken nem tudott túlesni. Úgy átkozta (ha éppen átkozta és nem szerette) mindig mind a két fajta „beste kurafiát”, a zsidó sorsra kopírozott magyar választottságot és az eszetlen kuruc szembeszegülést, hogy az embernek még ma is kedve támad örökre velük ringatni a képzeletét. Mikes viszont nem haragszik – és azért író, hogy rá se tudjunk haragudni a realizmusért. Rákóczi, akárki, jöjjön valahára? Az Istenért, akárki – ál-Rákóczi, kis Rákóczi – ne jöjjön. *Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne*. Talám. Addig viszont: maradok, aki tegnap voltam. A beteg tradíciók felszámolhatók. Vagy felszámoljuk őket, vagy pedig utánunk az özönvíz.

A romeltakarítás, az újrakezdés persze akkor lehetséges, ha minden nemzedéknyi időben újra és újra végiggondoljuk, miként, hol függ össze a két hagyomány. Hiszen mindig új és új módon esünk vissza ugyanoda (’56 eltiprása talán a Templom lerombolása?). Mikestől csak az tudható meg, hogy ő akkor hogy csinálta, de kiindulópontnak ez is valami. Például nem szerette a Hazát. Szerette helyette Abafáját, Zágont, az édes nénikéjét, akinek székely nyelven sodorhatta a szót, meg szerette a káposztát („nem elég-e, ha azt mondom, erdélyi címer?”). Konkrétumokat az allegóriák helyett. Szkízia nem Egyiptom, Magyarország nem Kánaán, a prédikátorok nem próféták, a szabadságharcosok nem Makkabeusok, a Rodostó határában sátorozó kurucok nem a pusztában vándorló zsidók... (Itt indulhatna újra az értelmező masinéria.) Egyszóval: a haza nem szent, a magyarság nem választott nép. A labanc persze lopik és áruló, továbbá szívesen kurucnak hazudja magát, ilyen a természete, de az Istennek ne tulajdonítsunk politikai erényeket, biztosan nem a kurucokkal kezdi majd az utolsó, színről színre kihallgatást. Mások a szempontjai. Mikes annak a Claude Fleurynek a *LES MOEURS DES ISRAÉLITES*-ét fordította végig bujdosótársai számára, aki a zsidók társadalmi berendezkedésének történetét a természetjog forrásaként tanulmányozta („megtanulhatjuk abból nemcsak a jó szokást, hanem még a gazdaságot és az országbeli rendtartást is”); a türelem gondolatához a XIX. század nagy liberális nemzedéke számára ő találta meg a magyar szavakat: „...csak arra kérem az olvasót, hogy tegyen le minden bal gondolatot, és ezen szokások felől jó értelemmel és okossággal tégyen ítéletet”.⁹¹

Mikes tudhatta, hogy nemcsak a protestáns tradícióval, hanem ura, Rákóczi tipológus, figuralista írásmagyarázó, meditációs módszerével is szembehelyezkedik,⁹² amikor a zsidó–magyar párhuzamot a történeti bibliakritika nevében használaton kívül helyezi. A fejedelem, bár katolikusként és a janzenista teológia nyelvén, de a maga választottságát egyértelműen a kálvinista erdélyi fejedelmek mintájára képzelte el: s kimondatlanul hagyva, de az önáldozatra hajló lélek szárnyalásával mégis azt sugallta, ha Bocskai volt a magyar Mózes, ő maga lehetett volna a magyarok Krisztusa. A talpasok ide, a költészet ritka levegőjű magaslati régióiba nem érnek fel – de a hagyomány szentesítette eszközt vígan használják. A mindenkori kuruc mitológia legfőbb táplálója éppen ez a túlhajtott, az allegorizálásba olvadó tipológus exegézis, amely a magyar történelem minden buta fordulatát megszentelné, a vezetők vagy a vezetettek minden baklövését transzcendens üzenetként fejtegetné – és mindegyikre tudná is a megoldást az Írás alapján. Mikes nem zárja ki, hogy a bujdosók és az otthonmaradtak sorsa is jelent valamit, mindössze azt érezteti, hogy nem tudhatjuk pontosan, mit. A zsidóság és a magyarság történelme nem lehet ugyanazokra a kérdésekre válasz, hiszen a kérdéseket sem ismerjük. A nemzeti mítosz rombolását azonban nem az üdv-történetet történelemfilozófiává profanizáló, racionalista felvilágosultság motiválja, hanem teológiai meggondolások irányítják. Az Istenével közös értelmezői horizont birtoklásának öntelt – és amúgy eretnek – hitének elvetése csak az egyik ezek közül, bár Mikes mai olvasói számára talán a legfontosabb. A korroborizók alól bő évszázaddal azelőtt húzta ki a szőnyeget, hogy egyáltalán elkezdődhetett volna a tánc. „*Minde-nik ország tartsa meg a maga szokását, a' legjobb.*”⁹³ (Viszonylag.) És ha olyiknak az a szokása, hogy nem akarja szokásokkal azonosítani, népként vagy „országként” definiálni magát, ne siessünk a segítségére rossz metaforákkal. Az összebútorozás nem feltétlenül ölelkezés, még kevésbé sorpárhuzam. Mikes már előre kételkedett, helyettünk is, a „bal gondolatok” hasznáiban.

Hasonlóan fontos teológiai meggondolás a kollektív üdvösség (vagy kárhozat) lehetőségének tagadása. A kegyelemre várakozás, az isteni akarat kémlelése, a szabadságnak az eleve elrendelésbe helyezése, vagy csak azért is kivétele onnan, individualista műfajok. Legyünk szabadok, szabaduljunk meg az elnyomók és elnyomottak szabadságfogalmától például. Nem abban az értelemben, hogy ne akarjunk igazságot, hanem abban, hogy a diskurzus politikai rendjét ne helyezzük a lelkünk föléle törekvő szabadságának útjába. Ha van Mikestől mit tanulni, az elsősorban az, hogy ezt a kettőt hogyan viszonyítja egymáshoz. Rákóczinál a kollektív politikai szabadulás és a lélek egyéni megigazulása patetikusan, áhítatos módon találkozik, a politikum és a teologikum bennfoglaló, metonimikus kapcsolatban állnak egymással. Adynál ugyanezt a viszonyt találjuk, legfeljebb az áhítatos pátoz válik tragikussá. Mikesnél a kettő egymás mellé kerül, nem olvad egybe, s az irónia alakzata tartja össze őket. Úgy teszek, mintha a kegyelem (az Isten akarata) és a politikai akarat összemérhető vagy összeilleszthető dolgok lennének, pedig nem azok, ritka kivételektől eltekintve. Mikes szkeptikus, várakozó állásponton van a politikum megszentelődését illetően, és kategorikusan kizárja az eleve megszentelt politika lehetőségét. A politikum nem önmagában való, a sorunk nyitott a transzcendensre – de ez az egymás mellettség végül is vicces. Hiszen a kettő nem találkozik, legfeljebb csodaképpen, azt meg ki kell várni, erőltetni vagy előjegyezni nem lehet. „*Azt kérde, néném, hogy mi mit csinálunk, és mivel töltjük az időt? Az első kérdésre azt felelem, hogy a legnagyobb dolgunk a', hogy eszünk, iszunk; a másikára azt, hogy aluszunk és a tengerparton sétálunk. Nem elég dolog-e mindez egy bujdosónak? Azonban várjuk, hogy valaki hazavezessen minket, valamint Jeruzsálemben a betegek várták a Siloé tója*

mellett, hogy az angyal felkeverje a vizét, és abban vessék őket. De azt az angyal keverte fel és nem ember.”⁹⁴

Ez egyúttal a kevés helyek egyike a LEVELESKÖNYV-ben, ahol Mikes megadja a napi politikai alkalmazás szabályát is: „Hagyjuk a bölcsességnek angyalára magunkot, ő tud mindenekeket, mint kell lenni. Nekem pedig a hazám jóvát és csendességét kell kívánnom, és nemcsak különösen a magamét.”⁹⁵ Az angyal már ismerős, a haza java és csendessége (*salus et pax publica*), a zűrzavar eltávolítása és a nyugalom megőrzése (*tranquillitatis publicae conservatio*) pedig szabad idézetek a kurucokat végleg száműző, javaikat és birtokukat elkönfiskáló országgyűlési határozatcsomagból.⁹⁶ Ezzel az ironiával lehet megélni a minden napokat. Rákóczi csoda volt, de Rákóczi többnyire halott. A mindenkori alapállapot az, amiről Ady is úgy gondolta, hogy „Mikes énekelhette volna”.⁹⁷

„Otthon az hazában,
Szomorú hazában,
Latrok, hallom, vígan élnek,
S fülük mellett átkot
Eresztnek a céda szélnek.”

A csoda ugyanakkor azért csoda, hogy néha mégis megtörténhessen. Kivárni is munka, felismerni sem könnyű, de még mindig perspektivikusabb időtöltés, mint „haza”-térni a sivárságba, oda, ahol éppen nincs téje a sorsnak. Ha megkérdezték volna Mikest az otthoniak, „milyen volt kint?” – ő nyugodtan visszakérdezhetett volna: „miért, bent milyen volt?” Számára megállt az idő: mint ahogyan két csoda között az rendszeren a dolga, hogy ne haladjon. Rákóczi öreg kamarása ösztönösen tudta a regulát: ne menj haza. Ahogy Szerb Antal írta egy másik önkéntes vándorról, Szenci Molnár Alberttről: „Hazamenni a létező Magyarországra, annyit jelentett [volna], mint lemondani az ideális Magyarországról.”⁹⁸ Országunk nem minden terek legfontosabbika, ott mindössze a világra jöttünk. A honvágy valami olyan felé húz bennünket, ami még nincs meg.⁹⁹ Mikes továbbra is szökésben van a létező Magyarország előtt. Elrejtőzött egy másik, halálra szánt nép csontjai közé, háromezer örmény koponya mögül incselkedik az utókorral: találjatok meg, ha tudtok.

Kemény István az itthon maradás mellett érvel, és a legerősebb érve Ady. Én inkább kérdeznék: miért is kellene hazamennünk? Hiszen már eljöttünk egy ideje, legalábbis aki eljött, eljött; a többiek meg, akiket még érdekelnek Kemény érvei, most készülnek el éppen. Márai óta tudjuk, ehhez fizikailag el sem kell utazni. (Sőt, aki a bőrdíjával fenyegetőzik, még túlzottan kötődik ide, a többi maradónak pózol.) A gyerekeinket is visszük, az okosabbja jön magától, csak arra kell vigyázni, hogy a kisebb, védtelenebb nehogy visszaszökjön. „Otthon” mindig maradnak elegendő, akik vigyáznak egymásra, miránk meg a köznyugalomra, helyettünk is küzdenek a felemelésünkért; Isten az ő esztendeikhez sok dicsőséges esztendőket ragasszon. *Ex Hungaria non est redemptio*,¹⁰⁰ majd szólnak, ha hiányzunk nekik, és az sem baj, ha nem. Egyelőre nem vagyunk otthon, legalábbis nem mindenkinek. De ha lemondunk a csodáról, elvesztettük magunkat; ha meg elhagyjuk a szkepszist, megesz bennünket a kuruc, mindenkinek a magáé. A kétely és a remény csak egyszerre működik. Ne menj el? Ne menj haza! Még ne, ne most. Nekem is van egy erős érvem emellett: Mikes Kelemen.

Zágonba eljutni... bajos. De a végén talán Márai is sejtette (Mikes meg biztosan tudta): a cél a csillag. Zágon csak akkor, ha néha oda emelkedik, ahol az a csillag ragyog.

1. Márai Sándor: CSILLAG. *Pesti Hírlap*, 1942. szept. 20. Az írás azonos címen megjelent: Márai Sándor: VASÁRNAPI KRÓNIKA. Bp., 1994. 221–224.
2. MÁRAI SÁNDOR ISMÉT VALLOMÁST TETT... *Virradat*, 1942. szept. 21. 2. A Márai-bibliográfia szerint a *Virradat* magát meg nem nevező gloszsaírója a CSILLAG-ra reagált, I. Mészáros Tibor: MÁRAI SÁNDOR BIBLIOGRÁFIA. Bp., 2003. 567. (8564. sz.) Valójában nem arra, hanem egy pár nappal korábbi, csütörtöki cikkekre válaszolt (A RÖPCÉDULA. *Pesti Hírlap*, 1942. szept. 17. 5.), amelyben Márai a Budapest első szovjet bombázása alkalmával a repülőkről szórt, ellenállásra biztató és a moszkvai magyar írók által szignált röpcédulát ítélte el. („Az irodalomnak – ez meggyőződésünk – az emberiség örök eszményeit kell ápolnia, s nem lehet feladata, hogy fegyver legyen akármely világnézeti vagy hatalmi küzdelemben. Az irodalom a legfelsőbb lelkiismereti fórum, ahol egy közösség az élet erkölcsi felelősségét megvitatja. Az írók szava nem szállonghat bombákkal egyidejűleg a levegőben, mert az ilyen szónak sem hatalma, sem erkölcsi ereje nincsen.”) A *Virradat* cikkírója azonban maga is téved, hiszen cikkét azzal kezdi: „A Pesti Hírlap vasárnapi (!) számában Márai a következőket írta...” stb., majd idézi a csütörtöki számot; az elvételéből arra következtet, hogy a bíráló legalább annyira szól a frissen olvasott Mikes-cikk, mint A RÖPCÉDULA ellen.
3. Thaly Kálmán beszéde Rákóczi és társai kaszai temetésén; *Pesti Hírlap*, 1906. okt. 30. Közölve: DOKUMENTUMOK II. RÁKÓCZI FERENC ÉS TÁRSAI ÚJRATEMETÉSÉHEZ (1873–1906). Vál., szerk., jegyz. Halász Hajnal, Katona Csaba, Ólmosi Zoltán. Bp., 2004. 229. Az 1715. évi 49. törvény 2. és 3. paragrafusának 1906. október 23-i eltörléséről: Halász–Katona–Ólmosi: II. RÁKÓCZI FERENC HAMVAINAK HAZAHOZATALA. Uo. 25. (A kiadványra Császtvay Tünde hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.)
4. „Érdekes módon a régi magyar irodalom kánonjának ez a kései kiegészítése ma a legolvashatóbb. Az egyetlen olyan régi magyar irodalmi szöveg, amelyet esténként szakmán kívüliek is kedvvel olvasnak, Mikes levelezésgyűjteménye.” Szilasi László: BE A KÁNONBA! (TAKÁTS JÓZSEF BESZÉLGETÉSE). *Jelenkor*, 2002. 7–8. sz. 804.
5. A Mikes-recepció kezdeteiről I. Hopp Lajos: UTÓSZÓ. In: MIKES KELEMEN MŰVEI. Kiad. Hopp Lajos. (= Magyar Remekírók.) Bp., 1978. 829–841.
6. A Mikes–Lévay párhuzam disszonanciájára utal az emlékünnepek történetét feldolgozó Porkoláb Tibor: ÜDVÖZLETEKBŐL FONT FÉNYES KÖSZÖRŐ. Az 1911. ÉVI LÉVAY-JUBILEUM RITUALÉJA ÉS RETORIKÁJA. In: AZ IRODALOM ÜNNEPEI. KULTUSZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. Kalla Zsuzsa, Bp., 2000. 119–134., különösen 125–127.; a Beöthy-idézet: 126.
7. Beöthy Zsolt: MIKES LEVELESKÖNYVE IRODALMUNKBAN. In: ZÁCONI MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI. EMLÉKKIADÁS. Bp., 1906. XXXVII., XLVI.
8. Kosztolányi Dezső: MIKES KELEMEN [1935]. In: LÁJTÁJOK, FELEIM. Szerk. Réz Pál. Bp., 1976. 71.
9. Babits Mihály: LÉVAY. *Nyugat*, 1918. II. 163–164.
10. Ady Endre: MIKES ÉS AZ INGATÖRVÉNY. In: SZELID, ÚJ JEGYZETEK. *Világ*, 1911. nov. 24.
11. Szerb Antal: MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET [1934]. Bp., 1959. 194.
12. Havas Bálint: FLAKETT. *Beszélő*, 2001. 3. sz. 3.
13. A kritikai kiadást jegyző Hopp Lajos, a kérdés történetét is áttekintve, az egységes kompozíció tézise ellen foglalt állást. (MIKES KELEMEN ÖSSZES MŰVEI. I. TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ÉS MISSZILIS LEVELEK. S. a. r. Hopp Lajos. Bp., 1966. 376–386.; a továbbiakban: MÖM, I–VI.)
14. Barta János: MIKES KELEMEN. In: KÖLTŐK ÉS ÍRÓK. IRODALMI TANULMÁNYOK. Bp., 1966. 7–41.
15. Cs. Szabó László: A FÉLHOLD JEGYÉBEN. Zrínyi Miklós, a költő és MIKES KELEMEN. In: ALKALOM. ESSZÉK IRODALOMRÓL, MŰVÉSZETRŐL. Gondolat, 1982. 271.
16. Uo. 276.
17. Uo. 280.
18. Barta János, 19.
19. Szerb Antal, 195.
20. Zolnai Béla: MIKES KELEMEN. FEJEZET AZ IRODALMI GONDOLAT TÖRTÉNETÉBŐL. (= Minerva-könyvtár XXIX.) Bp., 1930; uő: MIKES ESZMÉNYEI. Bp., 1937.
21. Kilián István: MIKES KELEMEN HITE ÉS ERKÖLCSISÉGE. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1991. 1. sz. 77–84.; Hopp Lajos: A FORDÍTÓ MIKES KELEMEN. Szerk. Tüskés Gábor. (= Historia Litteraria 12.) Bp., 2002; Tüskés Gábor: MIKES KELEMEN

ÉPISTOLÁK-FORDÍTÁSÁNAK FORRÁSÁHOZ. In: Tüskés Gábor–Knapp Éva: AZ EGYHÁZI IRODALOM MŰFAJAI A 17–18. SZÁZADBAN. (= Irodalomtörténeti füzetek 151.) Bp., 2002. 197–234.

22. Maga Zolnai Béla sem; sőt, valódi indulattal vitatja az Arany János Rodostói temetőjével (1848) példázott romantikus, politizáló Mikes-értelmezést. Vö. MIKES KELEMEN. FEJEZET... Id. kiad. 4–6.

23. Kosztolányi Dezső, 72.

24. Szerb Antal, 195.

25. Barta János, 31.

26. Féja Géza: RÉGI MAGYARSÁG. A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1772-IG. Bp., 1941. (2) 226.

27. Kovács Sándor Iván: MIKES KELEMEN (1690–1761). In: SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A RÉGI MAGYAR IRODALOMBÓL. II. BAROKK ÉS KÉSŐ-BAROKK ROKOKÓ. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 2000. 590.

28. Cs. Szabó László, 274.

29. Benedek Elek: ZÁCONI MIKES KELEMEN. In: ZRÍNYI MIKLÓSTÓL MIKES KELEMENIG. VÁLOGATÁS AZ 1905–1914 KÖZÖTT NAGY MAGYAROK ÉLETE CÍMMEN 13 KÖTETBEN MEGJELENT ÉLETRAJZOKBÓL. Kiad. Varga Tibor, Bp., 2002. 200.

30. Cs. Szabó László, 279. Nem kizárt, hogy éppen Cs. Szabó ötlete hatott Féja Gézára is, aki a hatvanas években így egészítette ki saját régi irodalomtörténete Mikes-fejezetét: „Hiába kísérletezett, hogy hazatérhessen, belenyugodott végzetébe, mint ama szegény magyar gályarabok.” Féja Géza: ARCKÉPEK RÉGI IRODALMUNKBÓL. Szerk. Féja Endre. Bp., 1986. 446.

31. Barta János, 31.

32. A fiktív és misszilis levelek szövegét a könnyebb olvashatóság kedvéért nem a kritikai kiadásból (MÖM, I. 13. j.), hanem az ugyancsak Hopp Lajos által közreadott népszerű kiadásból (MIKES KELEMEN MŰVEI, 5. j.-ben id. mű, a továbbiakban: MKM) idézem. A levél sorszáma alapján a szöveg visszakereshető a kritikai kiadásban is. Az itt idézett szöveg: 51. lev. (1723. dec. 19.) = MKM, 94.

33. MÖM, I. 518.

34. Uo. 520.

35. 159. lev. (1740. nov. 19.) = MKM, 291.

36. 165. lev. (1741. szept. 15.) = MKM, 297.

37. Huszár (Boér) Józsefnek, 1761. márc. 19. = MKM, 366.

38. L. Bene Sándor: KIS KURUC PORNOGRÁFIA (BETHLEN, ESTERHÁZY). Beszélő, 2001. 1. sz. 122–144.

39. Huszár (Boér) Józsefnek, 1760. márc. 25. = MKM, 355.

40. Különösen Barta János és Cs. Szabó László. A hadjáratról történeti áttekintést adó Benda Kálmán a Mikes-levelek forrásértékét igazolja: MIKES KELEMEN ÉS RAKÓCZI JÓZSEF (ADALÉK A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK FORRÁSÉRTÉKÉHEZ). In: IRODALOM, TÖRTÉNELEM, FOLKLÓR. MIKES KELEMEN SZÜLETÉSÉNEK 300. ÉVFORDULÓJÁRA. Szerk. Hopp Lajos–Pintér Márta Zsuzsanna–Tüskés Gábor. Debrecen, 1992. 87–92.

41. 131. lev. (1738. jan. 25.) = MKM, 257.

42. Vö. különösen 140. lev. (1738. szept. 1.) = MKM, 268–269.

43. 139. és 140. lev. (1738. aug. 26. és szept. 1.) = MKM, 266. A hozzájuk csatlakozó kevesek „a fára való felmagasztaltatást kerülték el”; 137. lev. (1738. júl. 9.) = 263.

44. 143. lev. (1738. márc. 5.) = 259–260.

45. 36. lev. (1720. apr. 20.) = MKM, 61.

46. L. 93. j.

47. Az Újszerzeményi Bizottságot az 1715. évi 10. törvény állította fel, és csak Mária Terézia 1741. évi 21. törvénye törölte el. L. CORPUS JURIS HUNGARICI – MAGYAR TÖRVÉNYTÁR. 1657–1740. ÉVI TÖRVÉNYCIKKEK. Kiad. Tóth Lőrincz–Márkus Dezső. Bp., 1900. 442–445.; 1741–1835. ÉVI TÖRVÉNYCIKKEK. Bp., 1901. 32–35.

48. 32. lev. (1719. okt. 1.) = MKM, 53.

49. L. Vörös Imre: MIKES KELEMEN, A FORDÍTÓ. In: IRODALOM, TÖRTÉNELEM, FOLKLÓR. Id. kiad. 71–76.

50. A kvázi-élet játékká formálásáról l. János István remek esszéjét: ÉLMÉNY ÉS FIKCIÓ (MIKES LEVELESKÖNYVÉNEK MARGÓJÁRA). Szabolcs-Szatmár-Szemle, 1991. 1. sz. 89–93.

51. CATECHISMUS FORMÁJÁRA VALÓ KÖZÖNSÉGES OKTATÁSOK. (MÖM, V/1.) Bp., 1986. 323–324.

52. 81. lev. (1727. jún. 14.) = MKM, 172–173.

53. 142. lev. (1738. okt. 14.) = MKM, 270.

54. 59. lev. (1725. jan. 26.) = MKM, 113–114.

55. 32. lev. (1719. okt. 10.) = MKM, 53.

56. 56. lev. (1724. szept. 15.) = MKM, 105.

57. Beöthy kitűnő megfigyelése: Mikes „testi épsége, törhetetlen egészsége [...] egész lelki világára és életére meghatározó”; Beöthy Zsolt, XLVI.

58. 47. lev. (1723. apr. 15.) = MKM, 88.; 51. lev. (1723. dec. 19.) = MKM, 94.

59. 50. lev. (1723. okt. 15.) = MKM, 93.

60. 41. lev. (1721. szept. 9.) = MKM, 73.

61. 50. lev. (1723. okt. 15.) = MKM, 92.

62. 96. lev. (1731. dec. 24.) = MKM, 202–203.

A Mikszáth-párhuzamra Barta János hívja fel a figyelmet, ugyancsak a saját szövegeiben erősen (fizikailag, dikciójával, magatartásával is) jelen lévő szerző-személy kapcsán, l. Barta János, 26. (Talán Beöthy megfigyelésére is reflektálva, vö. 57. j.)

63. Kosztolányi Dezső, 71.

64. Balassa Péter: A KONTEMPLÁCIÓ, MINT KALAND. MÁRAI SÁNDOR SZINDBÁD HAZAMEGY CÍMŰ KÖNYVRŐL. *Új Írás*, 1990. 5. sz. 93–100.

65. 62. j.-ben hiv. lev., MKM, 202.

66. Márai Sándor: SAN GENNARO VÉRE. Bp., 1995. 194–195.

67. 114. lev. (1735. máj. 17.) = MKM, 237.

68. 85. lev. (1727. nov. 8.) = MKM, 179–180.

69. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272.

70. A TRACTATUS DE POTESTATE kiadva: II. RÁKÓCZI FERENC POLITIKAI ÉS ERKÖLCSI VÉGRENDELETE. S. a. r. Köpeczi Béla. (= Archivium Rákócziánium III. osztály: Írók.) Bp., 1984. 99–164.

71. A szerteágazó szakirodalom két új összefoglalása: Schmal Dániel: RÁKÓCZI ÉS A FRANCIA POLITIKAI TEOLÓGIA A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Előadás A POLITIKA MŰFAJAI című konferencián (előpublikáció: <http://www.iti.mta.hu/gyula-program.html>); Köpeczi Béla: RÁKÓCZI FERENC ESZMÉI. In: TANULMÁNYOK A KURUC SZABADSÁGHARCOK TÖRTÉNETÉBŐL. Bp., 2004. 107–193., különösen 124–138.

72. Zolnai Béla: MIKES ESZMÉNYEI. Id. kiad., különösen 14–18.

73. 85. lev. (1727. nov. 8.) = MKM, 181.

74. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272–273.

75. Huszár (Boér) Józsefnek, 1760. márc. 25. = MKM, 353.

76. Márai Sándor: SAN GENNARO VÉRE. Id. kiad. 193.

77. A SAN GENNARO VÉRE által középpontba állított személyiségtypusról: Kulcsár-Szabó Ernő: KLASSZIKUS MODERNISÉG – KARTÉZIÁNUS ÉRTÉKTÁVLATBAN. MÁRAI SÁNDOR: SAN GENNARO VÉRE. *Új Írás*, 1990. 5. sz. 101–113.

78. Az *unio mysticáról* Rákóczinál: Köpeczi Béla, 121. Rákóczi belső küzdelméről, egyeztetési törekvéseiről a passzív janzenista és az azzal szemben álló jezsuita spiritualitás között: Tüskés Gábor: II. RÁKÓCZI FERENC MEDITÁCIÓI. In: Tüskés Gábor–Knapp Éva: AZ EGYHÁZI IRODALOM MŰFAJAI. Id. kiad. 195–196.

79. 76. lev. (1726. szept. 17.) = MKM, 159. Vö. Zolnai Béla: MIKES ESZMÉNYEI. Id. kiad. 18.

80. Több korábbi írás után legutóbb bővebben

adatulva l. R. Várkonyi Ágnes: RODOSTÓ MAGYAR TÁRSADALMA ÉS A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK. In: A MAGYAR MŰVELŐDÉS ÉS A KERESZTÉNYSÉG. A IV. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS ELŐADÁSAI, RÓMA–NÁPOLY, 1996. SZEPTEMBER 9–14. Szerk. Jankovics József. Bp., 1998. 954–963. Az ötlet logikája visszavezethetne Barta János Mikszáth-párhuzamának kibontásáig és megerősítéséig (Mikes tollát is „egy közeli, eleven közönség tudata” irányítja, id. mű, 26.). Érdemes volna leporolni a P. E. azonosítására tett korábbi kísérleteket is, amelyekbe a filológia inkább belefáradt, mintsem megoldotta őket. (A kérdés nyitott voltára Kovács Sándor Iván [id. mű, 591.] is felhívta a figyelmet: a Rodostóban élő és éppen a „fiktív” levelek abbahagyásának évében meghalt Paksy Erzsébet, valamint Mikes egykori apródtársának, a Konstantinápolyban nősült [!], majd Franciaországban letelepedett Tóth Andrásnak a felesége, Peselie Ernestine is szóba jöhet: „Még javára is írának Mikesnek, ha valóban átderenghetne egy létező sziluett a P. E. monogram fátyolán. A levelek ettől még Mikes fiktív teremtményei maradnak.” Hozzátenném: különösen akkor, ha Ernestine Peselie egy szót sem tudott volna magyarul.) A Mikes-levelek kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni.

81. 145. lev. (1738. dec. 15.) = MKM, 272.

82. Vö. Balassa Péter, 98.

83. A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA. IN MEMORIAM ADY ENDRE. Szerk. Domokos Mátyás. Bp., 2005.

84. Kemény István: KOMP-ORSZÁG, A HÍDRÓL. *Holmi*, 2006. 2. sz. 220.

85. Uo.

86. Uo. 224.

87. Uo. 225.

88. Uo.

89. A szakirodalom végtelen. (Újabb: Győri L. János: IZRAEL ÉS A MAGYAR NÉP TÖRTÉNETÉNEK PÁRHUZAMA A XVI–XVII. SZÁZADI PRÉDIKÁTORI IRODALOMBAN. In: EGYHÁZ ÉS MŰVELŐDÉS. FEJEZETEK A REFORMÁCIÓSSÁG ÉS A MŰVELŐDÉS XVI–XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL. Szerk. G. Szabó Botond–Fekete Csaba–Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 29–52.) Az itt elmondottak az ún. „typologicus” exegézis (másoknál: „bibliai mitizálás” vagy „figurizmus”) túlzásaira, deformációira utalnak; ezek magyarországi eszmetörténete – főként politikai eszmetörténeti vonatkozásban – még megíratlan.

90. 74. lev. (1726. jún. 16.) = MKM, 152–155. A levélben Claude Fleury hatását mutatta ki Zsoldos Jenő A BIBLIA, A MIDRÁS ÉS A ZSIDÓ MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEIBEN. Bp., 1931. 33–34.; de maga is elismeri, hogy ez csak ihletadó lehetett, Mikes a kapottakat „*átszötte megjegyzéseivel, bíráló kijelentéseivel s szembeállította a maga felfogásával*” (34.). Érdemes figyelni a szöveg rejtett Márai-allúzióra is (vö. 66. j.-ben hiv. hely): Mikes mintha tényleg olvasta volna az olvasóit.
91. Az IZRAÉLITÁK SZOKÁSÁRÓL. MÖM, VI. Bp., 1988. 171.
92. Rákóczi figurizmusáról: Tüskés Gábor: II. RÁKÓCZI FERENC MEDITÁCIÓI. Id. kiad. 179–187.
93. 96. levél, 62. j.-ben id. h.
94. 164. lev. (1741. aug. 21.) = MKM, 296.
95. Uo.
96. L. az 1715. évi 7. és 9. törvényt. In: CORPUS

JURIS HUNGARICI. 1657–1740. Id. kiad. 438., 441.

97. AZ HALOTTAS ÜNNEP (MIKES ÉNEKELHETTE VOLNA). In: KI LÁTOTT ENGEM? (1914.)

98. Szerb Antal: SZENCI MOLNÁR ALBERT LÁZAS ÉLETE. In: KÖNYVEKRŐL, ÍRÓKRŐL, 1922–1944. Szerk. Wágner Tibor, Bp. 138.

99. „A magyar »honvágy«-ról beszél. Az indogermán nyelveken ez a lelkiállapot: fájdalom, betegség. Heimweh, homesickness, mal du pays... – mindig egyféle betegség. A magyar diszkrétén sóhajt egyet. Lehet, hogy a magyar – lélekben – még mindig nomád, nem egészen megtelepedett? Vágyik egy hon után; talán mert lelkiállapotában még most is – ezer év európai telepesség után – nomád?” Márai Sándor: NAPLÓ 1958–1967. Bp. [é. n.] 213.

100. Baránszky László: KOSZTOLÁNYI HÚGA. Pécs, 1998. 66.